

Вітаємо ювіляра

Колектив Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України щиро вітає доктора історичних наук, професора, заступника директора з наукової роботи Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України Олександра Майбороду з ювілеєм!

ІМПЕРІЇ ТА ЕТНІЧНІСТЬ: КРИЗИ ВЗАЄМНИХ ВПЛИВІВ *

Олександр Майборода

УДК 342.36+329.73

У статті проаналізовано механізм міжнародно-правового закріплення принципу національно-державного структурування європейської системи починаючи з XVI ст., яке формально мало б покласти край пануванню імперій і передати управління системою в руки національних держав. Однак у ході дослідження вдалося констатувати, що

* Стаття є розділом книги: *Майборода О. М. Етнічність у міжнародній системі* / О. М. Майборода. – Київ : ШІЕНД НАНУ, 2015. – 403 с.

насправді імперії не втратили здатності підпорядковувати собі окремі елементи системи. Крім того, з поглибленням капіталістичності простору конкуренція між імперіями дедалі зростала: чим вищим було місце імперії в структурі системи, тим підпорядкованішими їй ставали торгові потоки, найвигідніші з яких для конденсування потенціалу національного енергетизму проходили вздовж Великого шовкового шляху.

Як показав аналіз історичних джерел, найбільше матеріалів для оцінки взаємовпливів імперій та етнічності дають приклади з історії Великої Британії та Росії, механізми імперського правління яких мали як чесноти, так і вади, що й стало предметом цього дослідження.

Ключові слова: імперія, етнічність, колонія, взаємовпливи, Велика Британія, Росія, Дж. Гобсон, Н. Фергюсон.

В статті проаналізовано механізм міжнародно-правового закріплення принципу національно-державного структурювання європейської системи починаючи з XVI в., яке формально повинно було б покласти кінець панству імперій і передати управління системою в руки національних держав. Однак в процесі дослідження вдалося констатувати, що на самому ділі імперії не втратили здатності підчиняти окремі елементи системи. Крім того, з посиленням капіталістичності простору конкуренція між імперіями зростала: чим вище було місце імперії в структурі системи, тим більше підчиненними їй становилися торгові потоки, самі вигідні з яких для конденсування потенціалу національного енергетизму проходили вздовж Великого шовкового шляху.

Як показав аналіз історичних джерел, найбільше матеріалів для оцінки взаємовпливів імперій та етнічності дають приклади з історії Великої Британії та Росії, механізми імперського правління яких мали як достоїнства, так і недоліки, що й стало предметом цього дослідження.

Ключевые слова: империя, этничность, колония, взаимовлияния, Великобритания, Россия, Дж. Гобсон, Н. Фергюсон.

The article analyzes the mechanism for international-law securing of the principle of nation-state structuring of the European system since the XVIth century, which would formally put an end to domination of empires and hand the system management over to national states. However, in course of the study we succeeded in ascertaining that in reality the empires had not lost their ability to subjugate separate elements of the system. In addition, with the deepening of capitalisticity of space, the interrelation of the empires became more and more competitive in view of their hierarchical arrangement: the higher was the ranking of an empire in the structure of the system, the more subordinate became the flows of trade, the most profitable of which, for the condensation of potential of national energy, passed along the Silk Road.

As the analysis of historical sources shows, most materials for assessment of mutual influences between empires and ethnicity are given by the histories of Great Britain and Russia, whose mechanisms of imperial rule had both virtues and vices that actually are the subject of the study submitted.

Keywords: empire, ethnicity, colony, mutual influences, Great Britain, Russia, John A. Hobson, Niall C. Ferguson.

Міжнародно-правове закріплення принципу національно-державного структурювання європейської системи, відповідно до Вестфальських угод, формально мало б покласти край пануванню імперій і передати управління системою в руки національних держав. Таке бачення стану системи можна спостерегти у твердженні, що «до кінця XVII ст. Європа із звичайної мозаїки держав перетворилася на "співтовариство держав", яке розвивалося і в основі якого були принципи суверенності і територіальності» [8, с. 42]. Однак насправді імперії не втратили здатності підпорядковувати собі окремі елементи системи. Крім того, з поглибленням капіталістичності простору міжнародної системи конкуренція

між імперіями дедалі зростала: чим вищим було місце імперії в структурі системи, тим підпорядкованішими їй ставали торгові потоки, найвигідніші з яких для конденсування потенціалу національного енергетизму проходили вздовж Великого шовкового шляху.

Контроль над його ділянкою, яка була безпосереднім переходом з Азії до Європи і навпаки, у XVI ст. належав Османській імперії. Вона не обмежувалася лише контролем за торговим транзитом, але намагалася максимально розширити свій простір, аби випередити зростання потенціалу можливих конкурентів. Після розгрому Візантії і підкорення Криму (1475), Туреччина повністю оволоділа Малою Азією і Близьким Сходом, а потім почала ру-

хатися на Балкани, які стали предметом тривалого конфлікту з Австрією та Росією, які, зі свого боку, намагалися опанувати вигідну ділянку міжнародного простору, при цьому конкуруючи між собою [5].

Існує думка, що в протистоянні з католицькою Австрією Туреччина мала намір опертися на протестантський рух і тим самим стала одним з чинників утвердження в Європі протестантської конфесії. На користь цього погляду наводиться той факт, що лють католиків до протестантів вилувалася у звинувачення останніх у «кальвінотуркізмі», і що саме страх перед ним, можливо, був одним із мотивів різанини французьких протестантів у Варфоломіївську ніч (1572), події якої, як оповідали очевидці, розлютили османський уряд [3, с. 47].

Іслам у середньовіччі і навіть пізніше був потужним двигуном історії, що вимагало від нього системоорганізуючих зусиль у просторі його домінування. Культурна і релігійна гетерогенність цього простору поставила ісламських правителів перед необхідністю залучати до управління людей з позаісламського соціального субстрату і навіть створювати в містах цілі квартали корисних для господарства й управління іновірців, силою завезених із чужих країв [1, с. 85].

Війна на два фронти — проти Австрії і Росії — вимагала від Порту гігантських ресурсів, які вона поповнювала визиском неісламських народів імперії. Опір останніх, у свою чергу, синергетично підсилював ентропію в державі і послаблював її зовнішньополітичні дії. Зрештою, ці дії завершилися провалом спроби розгромити Австрію при облозі Відня (1683).

Формально держава Габсбургів аж до ліквідації її в 1806 році вважалася Священною Римською імперією германської нації. Проте крім семіотичної наступності, з римською спадщиною її майже нічого не зв'язувало. По суті вона була імперією, у якій Австрія об'єднувала «внутрішні колонії»¹. Габсбурги постійно намагалися перевести назву Священної Римської імперії з політико-семіотичної в політико-реальну категорію, у чому наражали-

ся на протидію багатьох європейських держав, і не лише протестантських, але й католицької Франції. Вестфальський договір 1648 року, яким закріплено національно-державне структурування міжнародної системи, остаточно поклав край австрійським сподіванням зберегти свою легітимність як регулятора європейської міжнародної системи.

Зосередившись на внутрішніх проблемах, австрійський уряд виявив доволі високий, як для Нового часу, рівень лібералізму, і становище народів «внутрішніх колоній» Австрії було значно кращим за становище народів Османської чи Російської імперій і в економічній, і в релігійній або етнокультурній сферах.

Найширше коло матеріалів для оцінки взаємовпливів імперій та етнічності дають приклади з історії Великої Британії та Росії. Британська імперія була найбільшою за всю історію людства. Вона розвивалася шляхом приєднання як «внутрішніх» (Ірландія, Шотландія), так і «заморських» колоній, з яких найбільшою і найприбутковішою була Індія.

Наслідки британського (найчастіше кажуть про англійське, чим підтверджується етноядерний характер британської нації) правління в Індії не мають однозначної оцінки. Приміром, англійський економіст Дж. Гобсон, який виступив з аналізом імперіалістичної політики в 1902 році, тобто коли Британія сповна користувалася своїми колоніями, і тому автор книги мав би бути прихильником імперської політики, тим не менше виступив її непримиренним критиком і протогоністом консенсусної моделі світоустрою: «Без сумніву, існує третя альтернатива між політикою національної відокремленості, з одного боку, і політикою завоювань сильнішими народами слабших народів, — з другого. Ця альтернатива полягає у створенні експериментальної і прогресивної федерації, яка, розвиваючись по лінії найбільшого суспільного досвіду, створюватиме зовнішні узи політичної пов'язаності між «духовно спорідненими» народами. В міру того, як узагальнений досвід проникатиме до нових народів, він накладатиме свої узи і на них і, таким чином, буде встановлено дійсно політичну

федерацію, яка охоплює весь “цивілізаційний світ”, тобто всі ті народи, які встигли достатньо накопичити “узагальненого досвіду”, що зазвичай називається культурою» [2, с. 142].

Дж. Гобсон скептично ставився до заяв про культуртрегерські мотиви колоніальних загарбань, посилаючись на слова бельгійського короля Леопольда, якими той обґрунтував претензії на Конго: «Єдина наша мета — це моральне і матеріальне відродження країни». Дж. Гобсон прокоментував це твердження так: «Усі найбільш чесні й ідейні прихильники імперіалізму зустрічають підтримку в релігійних і філантропічних установах, і патріотизм закликає до народу, який прагне влади, він набуває з цією метою благородних манер, він висловлює готовність до самопожертви, приховуючи властолюбство і пристрасть до авантюри». Заперечуючи тим, хто доводив, що домінування Британії в Індії або Єгипті морально виправдовується вигодами, які ці країни отримують від імперії, Дж. Гобсон казав: «Саме в цій фальсифікації справжніх спонукальних причин і криється найбільший гріх і рокова небезпека імперіалізму. Коли із цілої купи найрізноманітніших мотивів вибирається для публіки найменш переконливий, але найбільш пишний, коли публіці подаються політичні завдання, повністю байдужі для тих, хто робить цю політику, коли ці завдання видаються за основну спонукальну причину, — тоді завдається образа моральним почуттям народу» [2, с. 162].

Як приклад Дж. Гобсон наводив Китай, де перші католицькі місіонери опікувалися лише духовними задачами у своїй діяльності, а тому здобули вплив серед місцевого населення і сприяли поширенню в країні здобутків європейської науки. «Однак, — писав Дж. Гобсон, — у XIX ст. почалося суперництво між різними національними і конфесійними місіями, причому кожна місія відверто користувалася дипломатичною і навіть військовою підтримкою якої-небудь європейської держави як для захисту, так і для пропаганди свого вчення, і з цієї миті припинився вільний обмін релігійних ідей, оскільки знову проявилася

підозріливість, яка мала на те чимало підстав і перетворила початкову сприйнятливість народів на фанатичну ненависть» [2, с. 166].

Мілітаризм, який є засобом розширення простору імперії, Дж. Гобсон оцінював як тваринну пристрасть до боротьби, яка з первісної необхідності перетворилася на потребу. Наприкінці Нового часу, вважав він, мілітаристський інстинкт набув у національних психологіях комплексу джинґоїзму — звичайного сластолюбства глядача, який з насолодою спостерігає за вбивством людей, яких він особисто не знає, але тим не менше бажає їхньої загибелі [2, с. 174]. Фактично йдеться про спотворення психології панівної нації.

Своєю книгою Дж. Гобсон явно позиціонував себе лібералом з нахилом до соціал-демократії. Він щиро переймався фактом відсталості багатьох народів з етнопотестарним укладом або його реліктами, і тому зрозумілим є пошук ним засобів подолання такої відсталості. Розмірковуючи про втручання з цією метою сильних держав, дослідник ставив похідне від нього питання — за яких саме обставин можна виправдати примусову владу західних народів над тропічними країнами, яка встановлюється заради контролю над ними й розвитку промислових знань і політичної культури в туземців та інших, так званих нижчих, рас. Інше питання — характер цієї примусової влади. Відповідь, яку Дж. Гобсон дає сам собі, витримана в дусі соціал-дарвінізму, чим завжди користувалися колонізатори для моральної легітимації своїх дій: «В тому, що народи, які живуть у сприятливішій обстановці, краще розвинули деякі галузі промисловості, досягли кращих результатів у царині політики і моралі, передають свої навички іншим народам, які з різних причин виявилися відсталішими, що вони допомагають їм використовувати матеріальні ресурси їхніх країн і робочу силу їхнього населення, — рішуче немає нічого поганого, швидше навіть навпаки. Так само далеко неясно, чи дійсно так погано користуватися при цьому певним впливом, стимулом або тиском — одним словом, “примусом”. Насильство саме по собі не є, звісно, цілющим

засобом; примус не є виховним методом, але він може створити необхідні умови для подальших виховних заходів. В усякому разі, ті хто допускає застосування насильства в галузі виховання або політичного правління власною країною, навряд чи можуть заперечувати правомірність того ж самого засобу для цивілізації відсталих народів культурнішими» [2, с. 184].

Дж. Гобсон погоджувався з примусом, але переймався і тим, щоб застосовувати його так, аби «принести найбільшу користь світовій цивілізації, а не викликати жахливого “розгрому”, повстання уярмлених племен, які потопчуть ногами своїх паразитуючих і дегенеруючих білих владик» [2, с. 184].

Інша справа, що Гобсонів огляд реальної практики колоніалізму давав не багато підтверджень на користь благодетельного впливу імперіалістичного принципу організації простору, втягнутого в міжнародну систему, утворену західними країнами. Насамперед ідеться про трудову експлуатацію аборигенного населення, про насильницьке позбавлення його найкращих земель, про нерівноправну торгівлю, нав'язану погрозами. Так, пануванню Британії над Індією, яке він все ж таки характеризував як «уміле і доброзичливе», Дж. Гобсон давав у цілому нищівну оцінку: «Не можна також стверджувати, що новий індустріалізм заводів і фабрик, який ми запровадили в Індії, цивілізує або навіть сприяє її матеріальному добробуту. Усі, кому дороге своєрідне життя і мораль Сходу, жалкують про явний занепад його архітектури, ткацького і гончарного мистецтва, а також мистецтва металообробки, якими Індія була уславлена з давніх-давен. Архітектура, інженерне мистецтво, література гинуть, гинуть так швидко, що англійці Індії мають сумнів у тому, чи здатні індуси бути, загалом, архітекторами, хоча вони і збудували Бенарес², або інженерами, хоча вони і викопали штучні озера в Танжері, або поетами, хоча народ здатен сидіти годинами і слухати рапсодів, які співають поеми» [2, с. 232].

Вихід майже через століття, коли Британська імперія вже розпалася, згадуваної вище книги іншого британського вченого (родом із

«внутрішньої колонії» — Шотландії) Н. Фергюсона можна вважати певним «спогадом» імперії про себе — спогадом, спрямованим на зважування власних чеснот і вад.

Порівнюючи чесноти і вади Британської імперії, Н. Фергюсон стверджував, що вага перших була значно більшою: «жодне суспільство в історії не зробило більше для вільного пересування товарів, капіталу і праці, ніж Британська імперія у ХІХ — на початку ХХ ст. Жодне суспільство не зробило більше для поширення у світі західного права і державного управління. Якщо охарактеризувати все це як “джентльменський капіталізм”, ризикуємо применшити масштаб — і новизну — досягнень у сфері економіки, а якщо підкреслимо “декоративний” характер британського заморського правління, то втратимо із зору абсолютно вражаючу непідкупність адміністрації» [7, с. 27].

Серед основних британських інститутів, запровадження яких у колоніях благотворно вплинуло на них, Н. Фергюсон називає англійську мову, англійські форми землеволодіння, банківську справу, загальне право, протестантизм, командні види спорту, концепт держави як «нічної варти», представницьке зібрання, нарешті головне — ідею свободи [7, с. 29]. При цьому ідею свободи Н. Фергюсон характеризує як іманентну, ідентифікуючу рису британського суспільства.

Водночас нарративний виклад колонізації Індії ілюструє протилежний бік цього процесу. Зокрема, як і в середні віки, потужніші і розвиненіші держави використовували політичну роздробленість соціальних субстратів, яких вони підпорядковували своєму правлінню. Джерело такої роздробленості — взаємна упередженість різних сегментів цього субстрату через мовні і культурні, часом і релігійні відмінності, що їх використовували місцеві володарі для консолідації і мобілізації підлеглих, але на шкоду національному конструктивізму. Власне, задача конструювання індійської нації в ті часи ніким не формулювалася. Індія, подібно до ранньосередньовічного Китаю, була «клубом» держав і протодержав, які перебу-

вали в постійних конфліктах між собою. Як це використовувалося англійцями, ілюструє епізод 1757 року, коли остаточно вирішувалася суперечка між англійцями і французами за право управління Індією. Французи воювали руками бенгальського набоба Сірадж-ад-Доула, а англійці — військом на чолі з Робертом Клайвом, яке на дві третини складалося з індусів. Вирішальну роль відіграв перехід на бік англійців частини бенгальського війська.

Н. Фергюсон наводить висловлювання учасників тієї епохи, які вказують на вади індійської етнічної психології, якими користувалися англійці. Сам переможець при Плессі Р. Клайв у 1764 році писав директорам Ост-Індійської компанії: «З певною часткою впевненості можу сказати, що це багате і процвітаюче королівство може бути повністю підпорядковане нам не більше ніж двома тисячами європейців <...> [Індуси. — О. М.] неймовірно ліниві, охочі до розкоші, невігласи і боягузи <...> [Вони. — О. М.] досягають всього зрадою, а не силою <...> Що, в такому разі, може дозволити нам захищати наші надбання або розширювати їх, як не сила, з якою не зрівняється влада зрадливості і невдячності?». Через тридцять років індійський історик Голам Хосейн Хан висловив схожу думку іншими словами: «Саме через розбрат [між індійськими правителями. — О. М.] більшість цитаделей, ні, майже весь Індостан перейшли у володіння англійців <...> Два правителі борються за одну й ту саму країну, і один звертається до англійців і повідомляє їм про те, якими шляхами і засобами ті можуть стати її господарями. Завдяки <...> їхній допомозі він залучає деяких впливових людей країни, які, будучи його друзями, швидко приєднуються до нього. Тим часом англійці укладають на своїх умовах певний договір з ним і впродовж певного часу дотримуються його умов, поки не зрозуміють способи правління й звичаї тієї країни, а також поки не познайомляться з партіями у ній. Потім вони навчають армію і, заручившись підтримкою однієї з партій, швидко долають іншу, поступово проникаючи у країну і захоплюючи її <...> Англійці, які видаються вельми пасивними, нібито

дозволяючи керувати собою, насправді приводять у рух цю машину» [цит. за: 7, с. 78—79].

Н. Фергюсон не тішить себе ілюзіями щодо повної бездоганності колоніального правління. Він чудово розуміє різницю між намірами, виплеканими етноцентричною самовпевненістю розвинутіших суспільств, і наслідками їхньої політики. Якнайкраще ці відмінності ілюструє цитування ним В. Черчіля. Перша із цитат: «Чи є для освіченого суспільства справа більш шляхетна і вигідна, ніж звільнення від варварства плодючих областей і великих народів? Дати мир ворогуючим племенам, чинити правосуддя там, де панувало насильство, збити ланцюги з рабів, примусити землю плодоносити, посіяти перші зерна торгівлі й освіти, збільшити шанси на досягнення щастя цілими народами і зменшити можливість страждань, — чи є ідеал прекрасніший, чи є нагорода ціннішою для людини?». І друга цитата: «І все ж, коли розум повертається від країни мрій і прагнень до спотвореного риштування спроб і результатів, виникає ряд інших думок <...> неминучий розрив між завоюванням і володінням заповнюється фігурами захланного торговця, недоречного місіонера, честолюбного солдата і брехуна-біржовика, які насторожують підкорених і викликають огидні бажання у завоювальників. І коли мислений погляд зупиняється на цих зловісних елементах, навряд чи можемо повірити, що такий брудний шлях приведе до чогось доброго» [цит. за: 7, с. 33—34].

Із книги Н. Фергюсона випливає, що «зіткнення цивілізацій» в Індії почалося в першій третині ХІХ ст., коли протестантські місіонери, керуючись світовою доктриною лібералізму, взялися до справи запровадження в індійське суспільство британських традицій, сподіваючись замінити ними ті місцеві, які, на їхню думку, заважали розвитку країни; вони вважали, до речі цілком справедливо, що економічне перетворення неєвропейського світу невіддільне від культурного перетворення. Місіонери почали кампанію, спрямовану проти тих звичаїв, які вважали особливо варварськими, приміром жіночий *інфантицид* (умертвлення щойно на-

родженої дівчинки, аби не нести витрат на весілля по досягненню нею повноліття) або *sati* (спалення живцем удови, за її згодою, аби нею було доведено вірність померлому чоловіку). Особливо розлютили індусів спроби нав'язати їм християнство, у якому вони бачили загрозу власній релігії, а відтак і всій культурі та національній ідентичності. Показово, що повстання сипаїв (солдатів-індусів англійської армії) у 1857 році почалося з суто релігійного приводу: нові набой для рушниць видавалися в паперових пакетах, змащених жиром, аби вберегти порох від вологи, і ці пакети треба було розривати зубами; сипаї-мусульмани підозрювали, що пакети змащено свинячим жиром, торкання якого вустами і язиком було для них неприпустимим, а сипаї-індуїсти так само не могли дозволити собі цю операцію, якщо жир був яловичий, тобто від тварини для них священної. Безумовно, причин для повстання було значно більше, і вони мали насамперед статусно-престижний та економічний характер, але суто релігійний його привід був промовистим [7, с. 204–213].

На звірства, які вчинили повсталі до англійців, останні, попри засудження антилюдяного варварства, відповіли звірствами, які аж ніяк не вкладалися в образ цивілізованої нації. До звірської помсти заохочували голоси з Батьківщини, як, приміром, проповідь священника Чарльза Сперджена: «Друзі мої, які злочини вони вчинили! <...> Індійський уряд взагалі не мав терпіти релігію індусів. Якби моя релігія складалася із скотства, дітовбивства та вбивства, я не мав би права ні на що інше, крім повішання. Релігія індусів — це не більше, ніж маса крайніх неподобств, які лише можна уявити. Божества, яким вони вклоняються, не мають права навіть на крихту поваги. Їхня віра вимагає всього, що є розпусним, і мораль вимагає припинити це. Щоб відмежувати наших співвітчизників від міриад індусів, меч має бути витягнутим з піхов» [цит. за: 7, с. 217–219]. Крім звичайних страт (розстрілів і повішання) було застосовано і традиційну страту для зрадників, запроваджену ще Великими Моголами, — розстріл гарматними ядрами сипаїв, прив'язаних до

гарматних жерл. Утім, щоб повніше зрозуміти складність взаємовідносин двох цивілізацій, слід пам'ятати, що військо, яке очищало Делі від повсталих, на три чверті складалося з індусів.

Загалом необхідно зважати, що англійська колонізація Індії була переважно економічною, і лише невеликою мірою політичною, що зумовило збереження етнічної і культурної різноманітності населення півострова. І, з іншого боку, не все, що збереглося, відповідає сучасному розумінню гуманізму. Так, досі актуальним залишається один з основних чинників суспільного застою — кастова система, і те, що вона існує в країні, зумовлене освяченням її канонами індуїзму.

Отже, твердження про позитивний вплив Британії на аборигенів її колоній не позбавлене підстав, і якщо позитив визнається в індійському випадку, то тим більше підстав він мав у колоніях, заселених етнопотестарними спільнотами. Тим паче, що Британія насправді виробила демократичні традиції і могла їх пропонувати іншим країнам.

Щодо здатності здійснювати цивілізаторську місію, Британській імперії суттєво поступалася Російська. «Русская» держава (яка згодом стала поліетнічною Російською імперією (Росією)) утворювалася на північно-східній периферії колишнього руського простору. Там вона розвивала свої властивості міксацією політичних традицій і практик аборигенного (доруська етнопостерна звичка збільшувати свій потенціал пограбуванням сусідів, яка так і не була остаточно витіснена кратократичним порядком часів Давньоруської держави) та імплантованого (абсолютна концентрація влади та встановлення згори її жорсткої вертикалі, за зразком Монгольської імперії) походження. Зважаючи на антизахідну орієнтованість Монгольської імперії, запозичення її моделі владного порядку не сприяло цивілізаційному поступу нової держави: за темпоритмом розвитку вона залишалася позаду головних учасників міжнародних відносин.

Найвиразнішим прикладом цього відставання стала претензія на семіотичну спадщину

Давнього Риму — крок, уже давно здійснений Священною Римською імперією та Візантією. Ідеться про ідеологема (термін «ідеологема» у застосуванні до коротенького висловлювання видається нам відповіднішим, ніж претензійний «теорія») «Москва — Третій Рим», яку віднесено до розряду політичної теорії, що нею керувалися правителі «Русскої» держави.

Ідея «Третього Риму» була висловлена в першій чверті XVI ст. псковським монахом Філофеем у посланні, адресованому дяку М. Місюрю-Мунехіну: «Яко вся христианская царства приидоша в конец и слодошася во едино царство нашего государя, по пророчьским книгам то есть Ромейское царство. Два убо Рима падоша, а третий стоит, а четвертому не быти». Оприлюднене лише в 60-х роках XIX ст., коли відначальна Росія вже давно розрослася від Московського царства до гігантської Російської імперії, послання Філофея і його слова про «Третій Рим» набули репутації ідеологічного підмурку всього успішно здійсненого ідеологічного проекту.

Сучасний огляд інтерпретацій змісту Філофеевого висловлювання в російській історіографії дозволяє виділити в цих інтерпретаціях такі основні традиції: 1) візантієцентристська — як претензія Росії на роль наступниці Візантії; 2) імперіалістична; 3) універсалістська³. Питання про переконливість кожної з трьох інтерпретацій, мабуть, буде темою нескінченної дискусії без консенсусного завершення. Для нас важить насамперед те, що кожна із цих інтерпретацій тим або іншим боком торкається змін у міжнародній системі внаслідок зміцнення середньовічної «Русскої» держави та її ієрархічного місця в цій системі. Безумовно, високе місце в міжнародній ієрархії не можна було здобути лише адресуючись до інших світових акторів, тобто посылаючи сигнали за межі національного середовища. Новий претендент мав бути внутрішньо консолідованим як за фізичними (економіка, відчуття соціальним субстратом комфортності, воєнна потуга), так і за психологічними (монорелігійність, одномовність, національна солідарність) параметрами. Присутність

ідеологеми «Третього Риму» в інформативному полі «русского» соціального субстрату впродовж тривалого історичного періоду мала наслідком те, що ідеологема стала компонентом етнічної свідомості, притаманним більшій його частині. Під впливом цієї ідеологеми не лише велися суспільні дискусії щодо місії «Русскої» держави (Росії) у міжнародних відносинах, але й здійснювалася зовнішньополітична практика держави.

Поява візантієцентристської інтерпретації пояснюється участю Росії в балканських справах у 80-х роках XIX ст. у ролі захисника християнських народів, для чого їй була потрібна легітимація втручання у справи Османської імперії, і претензія на роль спадкоємця Візантії підходила для цього якнайкраще [6]. У візантійській інтерпретації Філофеевої ідеологеми виявляли не лише суто релігійний (Росія як продовжувач справжнього, не зіпсованого православ'я), але й політико-релігійний зміст (відповідальність Росії за долю підкорених турками православних слов'янських народів, з чого випливає її право на територіальний спадок Візантійської імперії і на завершення її політичної і релігійної місії). Характерно, що і ті, хто оцінював Філофееву ідеологема негативно, однаково вбачали в ній політичний контекст — як задум абсолютистської держави на засадах цезарепапізму, національної винятковості, протиставленої Заходу.

Найпопулярнішою, через політизованість, є імперіалістична інтерпретація ідеологеми, яка зводиться до безперервності зазіхань Росії на статус імперії і до її права силою нав'язувати міжнародній системі власну модель внутрішньосистемних зв'язків. Імперіалістична інтерпретація дозволяє зв'язати у безперервний ланцюг Московське царство («Русскую» державу), Російську імперію і Радянський Союз як поетапне втілення Філофеевої ідеологеми.

Нарешті, за баченням прихильників універсалістської інтерпретації, ідеологема «Москва — Третій Рим» являє есхатологічне пророцтво, суть якого полягає в невід'ємності «русскої» історії від історії світового хрис-

тиянства. У цій інтерпретації Москва постає одним з етапних центрів у розвитку християнства, а надання їй статусу «Третього Риму» є не парадигмою завоювання або експансії, а моделлю християнського царства [6].

Незалежно від правильності тієї або іншої інтерпретації, усі вони різняться тлумаченнями Філофеевих мотивів, але усі вони подібні одна до одної визнанням нерозривного зв'язку між «русскою» національною свідомістю і релігією, між «Русскою» державою і церквою. Незалежно від міркувань Філофея, його ідеологема в будь-якій інтерпретації передбачає злиття держави і православної цивілізації — задачу, аналогічну якій намагалися безуспішно розв'язати і франки, і ромеї. Навіть семіотична функція концепту «Рим як столиця імперії» уже в часи Філофея втратила привабливість на Сході: остання спроба використати його була здійснена турками-сельджуками і проігнорована руйнівниками Ромейської імперії турками-османами.

Розуміння Філофеєм світопорядку як симбіозу релігії і влади підтверджується і аналізом концепцій, які передували появі його ідеологеми і не могли бути невідомими йому як церковнослужителю. Одним із таких джерел вважається старозавітна книга пророка Даниїла з пророцтвом про чотири царства, пов'язані узами наступності, з яких четверте має бути найміцнішим. До кола джерел відносять і «Християнську топографію» Козьми Індікоплова VI ст. з ідеєю непорушності «Ромейського царства». Ідея злиття держави і церкви у вигляді «симфонії» передувала Філофею в писаннях Григорія Богослова (IV ст.) і Григорія Палами (XIV ст.), у посланнях Константинопольського патріарха Антонія II московському князю Василію I (кінець XIV ст.), де візантійський імператор вважається правителем усіх християн і вселенської церкви. Звертається увага на очевидну присутність у Філофеевій ідеологемі концепту «блукаючої імперії» (*translatio imperii*) як передавання одним царством іншому історичної місії згуртування християн: «Констатувавши загибель (“падіння”) Першого і Другого Риму, і відмо-

вивши Священній Римській імперії бути носієм імені і функції непорушного “Ромейського царства”, Філофей створює православний варіант теорії *translatio imperii*, який спрямовує вектор руху “Ромейського царства” на північний схід, у напрямку “царства нашого государя”. Третьою і останньою спадкоємницею “непорушного Ромейського царства” проголошується Росія. Гарантія “вічності” царства, пошуками якої займалася історична думка XV ст., була винайдена Філофеєм, він підніс Росію безпосередньо до “Ромейського царства”, яке було давнішим за Візантію і виникло з народженням християнства» [6].

Епізод з появою Філофеевої ідеологеми ще раз підтверджує переконливість думки про здатність системи, у цьому випадку імперської, семіотично згадувати про себе і нагадувати навіть через великий проміжок часу. На відміну від романофільства остготського Теодоріха або імперського реконструювання франкського Карла Великого, Філофеева ідеологема виявилася надто запізною, аби відбувся органічний збіг семіотичних і політичних хвиль. Досягти їхньої інтерференції тепер можна було лише маніпулятивним шляхом, чим були зайняті російські правителі з різною мірою успішності, залежно від тієї частини простору міжнародної системи, де ці зусилля вони намагалися реалізувати.

Навіть якщо погодитися з тим, що від початку ідеологема «Третього Риму» не несла в собі імперського змісту, однаково важливо віднайти відповідь на запитання, чому вона здобула таку популярність серед соціального субстрату північно-східних земель колишньої Русі і не проявлялася навіть у зародковому стані на південному заході, який свого часу був джерелом поширення візантинізму на землях, інкорпорованих у Русь.

Безумовно, відповідь потрібно шукати у відмінностях суспільно-політичних умов (європейських, з одного боку, і ординських — з другого), але цілком виправданим є питання про етнічні витоки і культурні традиції соціальних субстратів обох просторів. Для відпо-

віді на це запитання допоки немає достатньої джерельної бази, однак вже сама його постановка має вважатися правомірною.

Політико-семіотичний крок до відновлення імперської моделі міжнародної структури Росія доповнила спробами подолати відставання від Європи за темпоритмом розвитку. Вона охоче користувалася матеріальними здобутками європейської цивілізації, але соціальні верхи, побоюючись переваг цієї цивілізації в політичній і духовній сфері, вирішили за краще максимально відгородити соціальний субстрат країни від широких контактів із зовнішнім світом, які могли б призвести до системного розходження в межах звичної і зручної для них моделі самодержавного правління. Традиційним сигналом, що його спрямовували в суспільство «симфонічно» поєднані «Русская» православна церква та уряд, стало запровадження упередженості до «інших» та «інакших», до яких належать усі не російськомовні і не підлеглі Московській православній патріархії.

Етична і конфесійна упередженість доповнювалися етноцентричною самоапологізацією, яка, з одного боку, допомагала утримувати населення від виступів проти «русской» національної політичної моделі, але, з другого боку, формувала індивідуальність до європейських здобутків як таких, що поступаються «руським» (які мали стати загальноросійськими) зразкам.

Перетворення антизахідної упередженості на рису «русской» етнічної психології, якою зумовлювалося темпоральне відставання Росії, походило значною мірою з релігійної ситуації, що виникла на контрольованій ісламом батьківщині православ'я. Соціальні верхи православного населення Туреччини так комфортно почувалися під мусульманським правлінням, визискуючи єдиновірних, що стали симпатиками релігійного консерватизму, який допомагав упереджувати протести православного сегмента. Вони більше виявляли ворожість до християнських рухів у Європі і до їхнього можливого повторення серед православних, ніж до мусульманського правління. Унаслі-

док їхніх інтриг було спровоковано осудження і страту в 1638 році за султанським велінням патріарха Кирила, який замислював реформу православ'я. Ця подія в подальшому призвела до закріплення консервативної традиції православної церкви [див.: 4, с. 822], а зусиллями її «русского» відгалуження — до формування особливої «русской» етнічної психології.

Православ'я стало гальмівним чинником навіть там, де воно позитивно сприяло етногенезу нових спільнот. Крім Росії, воно проявило себе так само і в Україні — колишній південно-західній частині Русі. Політичний соціальний субстрат українських земель, з домінуванням слов'янського населення, опинився перед вибором — інтегруватися в польську національну ідентичність або стати окремим національним і політичним суб'єктом. Пріоритет отримав другий варіант, який мав легітимізуватися окремою етнотериторіальною ідентичністю цього населення. Формуючи етнічне «ми», це населення відмежовувало себе від польського «вони», особливо за релігійною ознакою, підкреслюючи православну належність. Щодо цього, православ'я в Україні відіграло позитивну етноконструктивістську роль. Проте одночасно воно продовжувало залишатися оплотом суспільного консерватизму, що суттєво зашкодило українцям під час вибору геополітичного і цивілізаційного вектора.

Звільнившись у 1648–1654 роках з-під влади Польської держави, українці розпочали громадянську війну саме через цей вибір. Українське православне духовенство, через близькість до «Русской» православної церкви, сприяло вибору на користь «прорусского» вектора, а відтак і закріпленню консервативної атмосфери, аналогічної «русской».

Протиставлення Росією себе західній цивілізації було одним із чинників її відставання. Як колись казали про Іспанію, порівнюючи її рівень розвитку з рівнем її заморських провінцій, що вона — «колонія своїх колоній», те саме можна було сказати про етнічну Росію, яка, аби купити лояльність провінцій, виснажува-

ла «русских», запроваджуючи в їхню етнічну свідомість комплекс некритичного, апологетичного етноцентризму і самозакоханості від здатності підкорювати інші народи, піддавати їх приниженню і привласнювати їхні природні ресурси, виправдовуючи це історичною місією «русского» народу об'єднувати інші народи, примушуючи їх до «дружби».

Місію «згуртування народів» «Русская» держава, а потім Російська імперія здійснювали шляхом привласнення «нерусских» етнічних територій, володіння якими збільшувало державні ресурси. Загальновідомо, що від XIV до кінця XVIII ст. територія Росії поширювалася із середньою швидкістю 500 км² на добу.

Серед найвідоміших загарбань — підкорення Казані (1552), Астрахані (1556), Сибі-

ру (1583–1593). Невдача в Лівонській війні (1558–1583) була компенсована приєднанням України (1654), а потім виходом на Балтійське узбережжя на початку XVIII ст. Однак цим російська експансія не завершилася: у 1772, 1791 і 1795 роках Росія взяла участь у поділах Польщі, обґрунтовуючи територіальні претензії етнічною спорідненістю «русских» з українцями і білорусами, землі яких відійшли до Російської імперії.

Значно легше відбувалася «русская» експансія в Сибіру й на Півночі. Тут «руссіє» користувалися значним відставанням місцевих етнопотестарних спільнот, яких приваблювали технологічні зразки, принесені загарбниками, не знаючи, що ці зразки переважно були запозичені із західної цивілізації.

¹ «Внутрішніми колоніями» вважаються залежні території, суходолом прилеглі до імперського ядра, на відміну від «заморських колоній».

² Англійована назва міста Варанасі – духовного центру індуїзму.

³ Доволі широко ці інтерпретації представлені в праці О. Тимошиної [див.: 6].

1. *Бродель Ф.* Грамматика цивилизаций / Фернан Бродель ; пер. с фр. – Москва : Весь мир, 2008. – 552 с.

2. *Гобсон Дж.* Империализм / Джон Гобсон ; пер. с англ. – Изд. 2-е. – Москва, 2010. – 288 с.

3. *Иналджик Г.* Османська імперія. Класична доба. 1300–1600 / Галіль Иналджик ; пер. з англ. – Київ : Критика, 1998. – 286 с.

4. *Мак-Нил У.* Восхождение Запада. История человеческого сообщества / У. Мак-Нил ; пер. с англ. – Киев : Ника-Центр, 2013. – 1063 с.

5. *Наумов Е. П.* Основные направления османской внешней политики второй половины XV–XVI вв. / Е. П. Наумов // Османская империя

и страны Центральной Европы в XV–XVI вв. – Москва, 1984. – С. 24–42.

6. *Тимошина Е. В.* Теория «Третьего Рима» в сочинениях «Филофеева цикла» [Электронный ресурс] / Е. В. Тимошина // Правоведение. – 2005. – № 4. – С. 181–208. – Режим доступа : <http://www.law.edu.ru/article/article.asp?articleID=1212037>.

7. *Фергюсон Н.* Империя : чем современный мир обязан Британии / Ниал Фергюсон ; пер. с англ. – Москва : АСТ CORPUS, 2013. – 360 с., ил.

8. *Хелд Д., Гольдблат Д., Макгрю Э., Перратон Дж.* Глобальные трансформации : Политика, экономика, культура / Д. Хелд, Д. Гольдблат, Э. Макгрю, Дж. Перратон ; пер. с англ. – Москва : Праксис, 2004. – XXIV, 576 с.